

РИСУВАНАТА ФАСАДНА УКРАСА НА ЦЪРКВАТА „СВ. ДИМИТЪР“ ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Мирко РОБОВ (Велико Търново)

Изключително важната историческа роля на църквата „Св. Димитър“, разположена върху обширна тераса в източното подножие на хълма Трапезица, както и нейните високи архитектурни и художествени достойнства, са ѝ отредили значителен изследователски интерес в продължение на много десетилетия. Обхванати и в значителна степен решени са проблемите, свързани с предшестващото обитаване, със строителната хронология и развитието на плановата схема, с обемно-пространствените решения и особеностите в архитектурното оформление, с анализа на съхранените останки от вътрешната стенопис, както и в проучването на големия некропол в и около храма на Асеновци.

Предмет на настоящото изследване е един необнародван досега¹, но изключително важен елемент в художественото оформление на църквата — нейната външна рисувана украса, която заедно с пластичното разчленение на фасадните стени, с колорита на вложените строителни материали и керамопластичната украса, са изграждали нейния завършен архитектурно-художествен образ.

За част от художествените похвати съдим по някои запазени фрагменти върху оригиналните архитектурни останки в източната част на храма. Това е допълнителното оцветяване в червено на видимата страна от тухлените редове с отнемане на част от ширината на хоросановата фуга, която остава засегната от въпросното оцветяване.

Останалата рисувана фасадна украса произхожда от люнетите на аркираните ниши и е установена в насипа непосредствено до северния и южния зидове на църквата при археологическите разкопки, проведени тук в началото на 70-те години. В допълнение към плана на храма, именно тогава са установени двете външни галерии — от север и юг², при разчистването на които се попадна на фрагменти от въпросните рисуващи пана. Находките са установени *in situ*, съответно под всеки от люнетите на северната и южната фасади, което от своя страна дава достатъч-

на възможност за достоверно възстановяване на отделните орнаментални композиции.

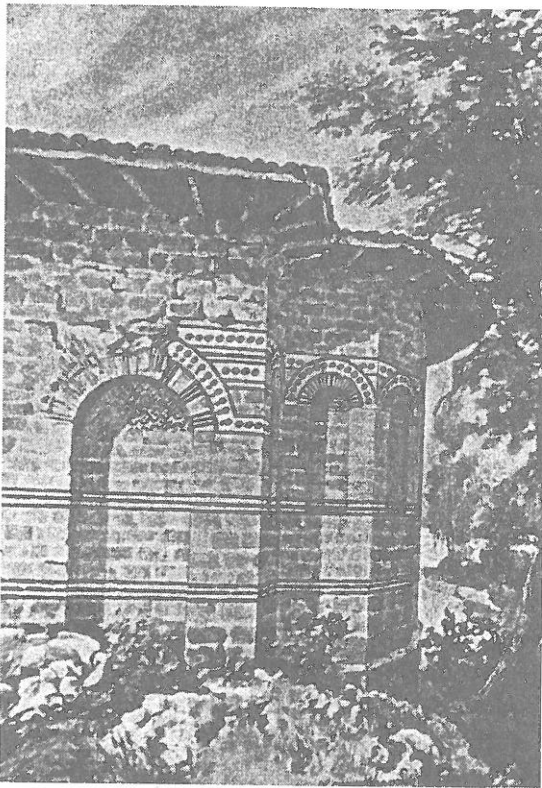
При тези проучвания е изяснен точният план на църквата, нейният архитектурен тип, както и проблема със строителната ѝ хронология. След известно прекъсване, разкопките са подновени в началото на 80-те години, като продължават с разкриването на неизвестен дотогава голям стиличен манастир, на големия некропол и последвалото църковно строителство, както и на останките от по-ранното обитаване в североизточно подножие на Трапезица³.

Самата църква е реставрирана по проект на арх. Т. Теофилов⁴. Експониран е и манастирът около нея. Макар и сравнително оскъдно запазена, вътрешната стенопис е добре почистена от екип на НИПК, в резултат на което и подготвена за нов внимателен прочит, като през последните години отново буди сериозен изследователски интерес⁵.

В долната част на фасадните стени на църквата е оформен цокъл, висок средно 1 м, който е граден с добре обработени каменни блокове. Над този цокъл стените са пластично разчленени на пиластри и аркирани едностъпални ниши. Самите ниши са градени с редуващи се каменни и тухлени пояси. Грижливо оформените fugи с бял хоросан са внасяли допълнителен декоративен ефект във фасадното оформление.

В запазената оригинална част на източния фасаден зид, тухлените редове и декоративните хоросанови fugи между тях са с абсолютно еднаква ширина. Това уеднаквяване е било постигнато като от декоративните fugи, които са по-широки, е очертана с острие в средната част на фугата ивица, с ширина от 3,5 см, която оставала с белия цвят на хоросана, а видимата дълга страна на тухлите и отнетите ивици от двете страни на фугата оцветявал с ярко червена боя, при което се получавало оширяване на тухлените редове до ширината на декоративната фуга, също точно 3,5 см. Допълнителното оцветяване на видимата страна на тухлите подсилвало контраста между червените тухлени пояси и белите хоросанови fugи.

В оригиналния градеж на църквата „Св. Димитър“ са запазени и други художествени елементи, свързани с полихромната украса на фасадните стени, които естествено привлекли вниманието още на първите описвачи и изследвачи на храма. Така например Уста Генчов отбелязва, че люнетите „първоначално били варосани, а после очертани с успоредни линии на ромбове. От последните едните са оставени бели, а други са боядисани с червена краска, та по тоя начин образуват ромбовидни фигури“⁶. Като описва църквата той отбелязва, че над южната ниша „арката се състои от камъни, прошарени с тухли, а бялото поле над нея е изпъстрено с червени ромбовидни фигури, подобни на описаните погоре“⁷.

СТАРАТА ЦЪРКВА „Св. ДИМИТРИЯ“ ВЪ В. ТЪРНОВО.
ОЛТАРНА ЧАСТЪ.

Обр. 1. Югоизточната фасада на църквата „Св. Димитър“ (рисунка на Обербауер)

В една акварелна рисунка на Обербауер от 1902 година⁸, в картина от художника Христо Кабакчиев, която датира от 1911 година и се съхранява в Плаковския манастир, както и в гипсовия макет на Леон Филипov⁹, люнетата на източната ниша на южната фасадна стена на църквата „Св. Димитър“ е изпълнен с ромбовидни фигури, в средата на всяка от които има по една точка. Страните на ромбовете образуват правилна мрежа. Както стените на ромбовете, така и точките в тях са изписани с червени линии.

Феликс Каниц е отбелязал, че по същия начин са били украсени люнетите и на църквата „Св. Богородица Темнишка“ в Търново¹⁰ (има се предвид днешният храм „Успение Пр. Св. Богородици“ в Асенова махала).

В посочените описания, става дума обаче, само за

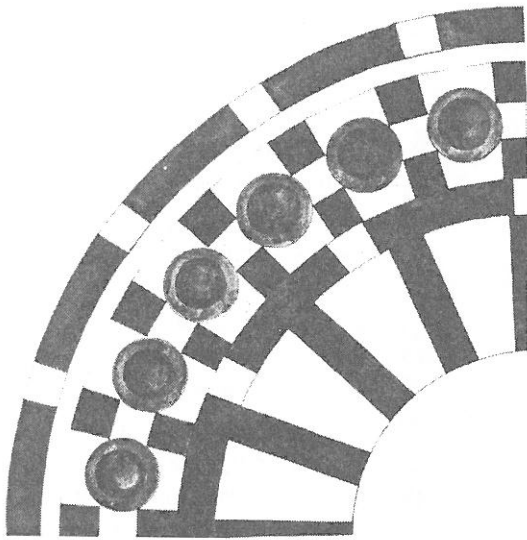
ромбовидни фигури, изписани с червена боя в люнетите на визираните църкви, датиращи от XII—XIV век. Откритият при разкопките обаче материал показва, че тези рисунки са били много по-богати по отношение на форми, тоналност и композиция, и съвсем не представляват само мрежа от ромбове.

Както вече отбелязахме, най-съществените данни за фасадната стенопис на църквата „Св. Димитър“ са придобити в резултат на проведението в началото на 70-те години археологически разкопки, като няколко години по-късно, през 1978 г. са частично докладвани на проведения във ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“ международен научен симпозиум „Търновска живописна школа“¹¹.

Стенописните фрагменти са попаднали в насипите по протежение на фасадните стени на църквата след частичното ѝ разрушаване през втората половина на XIII век¹².

Върху лицевата страна на въпросните хоросанови фрагменти са установени следи от геометрични орнаменти, оцветени с червена, черна и бяла боя. Изпълнението е във фрескова техника.

В няколко от тези хоросанови блокчета са запазени вградени декоративни панички. Между тях, в хоросана са очертани с остър предмет по три четириъгълни фигурки, крайните от които са оцветени с червена, а

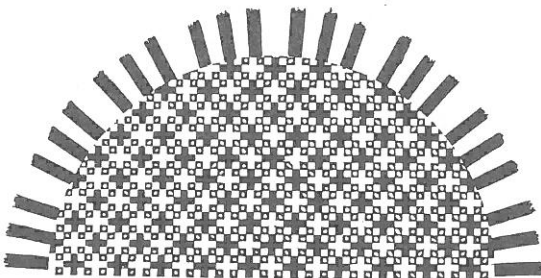
Обр. 2. Керамопластична и рисувана украса в архиволт (детайл, графична възстановка)

средната — с бяла боя. Бялата фигурка е разположена точно между двете съседни кръгли зелени панички. Другите хоросанови блокчета, също установени при разкопките, дават основание да се допусне, че редуващите се червени и бели четириъгълни фигурки, всъщност са били разположени в два пояса и са обрамчвали редицата от четирилистни розетки.

Изключително разнообразни по отношение на орнаменталните си мотиви са и останалите хоросанови отломки, установени при същите проучвания. Те се отнасят към две основни групи.

Едните от тях представляват четириъгълници, очертани също с врязана линия в още мокрия хоросанов слой. Установени са в няколко варианта:

При първият от тях, квадратни фигурки, оцветени в червено, черно и бяло, оформят сменящи се равнораменни кръстове.

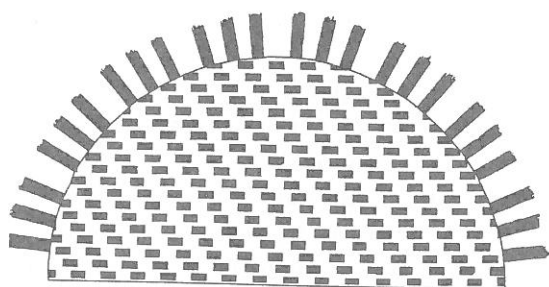

Обр. 3. Композиция от равнораменни кръстове (графична възстановка)

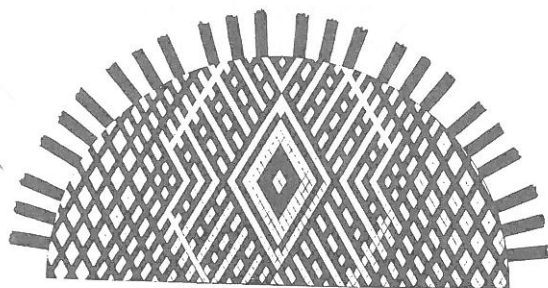
При втория вариант, две червени квадратчета се редуват с едно бяло.

При третият вариант фигурките имат правоъгълна форма и се редуват шахматно в хоризонтални редове — бяло и червено.

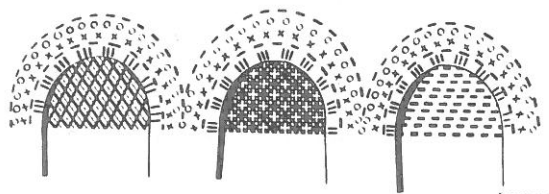
Към четвъртата група се отнасят късове от хоросан с врязани червени и бели ром-

Обр. 4. Композиция от правоъгълни фигурки в хоризонтални редове (графична възстановка)

Обр. 5. Композиция от ромбовидни фигурки с централен орнамент (графична възстановка)

Обр. 6. Керамопластична и рисувана украса по южната фасада (графична възстановка)

зида, са установени и тухли с друга форма — с тъп или остър ъгъл, с конкавна или конвексна извивка, чиято лицева, оставала видима тясна страна, също е оцветена допълнително в червено. По-специфичната форма на този строителен материал несъмнено му отрежда място в някои от архитектурните детайли на допълнителната украса на фасадните стени на храма — корнизи и др.

Археологическите находки и запазените на място рисунки в хоросановите фуги на апсидата показаха, че освен в тимпаните, живописната украса по фасадните стени на църквата „Св. Димитър“ е била много по-богата и с по-широко приложение. Била е разположена още в архивол-

бовидни фигурки, разположени в коси ленти. В средата лентите от ромбчета се съгътяват и образуват една централна фигура.

Цялата тази палитра от оцветени в няколко цвята геометрични орнаменти произхожда от стенни рисувани пана, които са били ситуирани в люнетите на аркираните ниши по северната и южната фасади на църквата „Св. Димитър“. Както вече отбелязахме, те са изпълнени в класическа фрескова техника. Самите врязани контури, а непосредствено след тях и боята са били нанесени върху здравата, леко загладена мокра хоросанова мазилка на люнетите, а не върху специална подложка, както например са положени багрите от вътрешната стенопис на църквата.

Освен оцветените с червена боя тухли, запазени на място в оригиналния градеж на църквата, които по-горе упоменахме, в насипите покрай двата надлъжни фасадни

тите, между тухлите и керамопластичната украса, а също и във fugите по фасадните стени.

Намерените късове хоросан с вградени кръгли декоративни панички, оцветени в зелено, имат и допълнителна украса от три правоъгълни фигурки, от които крайните две са оцветени с червена боя, а средната фигурка, разположена между двете декоративни панички е бяла. Археологическите находки показват още, че венец от червени и бели, също рисувани фигурки, разположени в два реда, са обрамчвали пояса от четирилистни червени розетки. Тези рисунки, заедно с намерените в насипите тухли и хоросан и запазените в апсидата следи от допълнително оцветяване с червена боя по видимите страни на тухлите, еднаквото измеряване на тухлените редове с белите декоративни fugи и белите четириъгълни фигурки между всичките съседни тухли показват, че освен тимпаните, с рисувани орнаменти са били украсени също архиволтите над нишите на южната и северната фасадни стени, арките на слепите прозорци в апсидата и тухлените декоративни пояси.

Като цяло, материалите от дългогодишното археологическо проучване на църквата „Св. Димитър“ илюстрират богатата и сложна украса положена в люнетите на храма, по отношение на форми, тоналност и композиция. Освен там, тези рисунки били разположени също и в архиволтите, между вградената там декоративна керамика, а така също и по отвесните и хоризонталните fugи между самите тухли. Цялата тази, изпълнена в различна техника украса, очевидно е подчинена на един общ композиционен замисъл и без съмнение е изпълнена едновременно. Общата художествена цел е била, със средствата на пластичния и на декоративния градеж, на керамопластичната и на рисуваната украса да се подсили многоцветието и да се обогати външния архитектурно-художествен образ на тази изключително важна за ранния столичен период на Търново църква¹³.

Несъмнено, сходният подход, по данни от запазените описания, поставя и отсрещната по местонахождение (на левия бряг на Янтра), а може би и синхронна църква „Успение Пр. Св. Богородици“, заедно с църквата „Св. Димитър“ в една нова светлина по отношение на тяхната външна украса, при това в самата зора на Второто българско царство. И като техника, и като орнаменти, и като композиция, описаният декоративно-художествен похват при фасадното оформление се установява в данните и за други столични паметници (църквата „Св. Четиридесет мъченици“, църкви № 8, 10 и др. на хълма Трапезица)¹⁴, което ясно свидетелства за една в значителна степен обща концепция във фасадното оформление на представителната столична архитектура.

Към този тип пластично-живописна украса на външните стени на църквата „Св. Димитър“, естествено се отнасят и откритите тук камен-

ни полуколонки, както и правоъгълни тухли, на които едната половина е извита в полукръг. Еднаквият диаметър на самите полуколонки и на полукръглата извивка на въпросните тухли, ясно свидетелства, че те са били употребени съвместно. Най-вероятно тъкмо върху тях са стъпвали петите на арките на самия купол, така както всъщност е реализирана и съвременната обемно-пространствена реконструкция на храма по проект на арх. Т. Теофилов.

Полагането на живописна украса по фасадните стени на църкви от времето на зрялото българско средновековие не е явление, ограничено в рамките на столичния ареал. Фрески по своята фасада е имала датиращата от втората половина на XIII век еднокорабна мелнишка църква „Св. Богородица Пантанаса“¹⁵, пещерната църква „Св. Марина“ при с. Карлуково¹⁶ и др.

Без съмнение, живописният стил в архитектурата, зародил се у нас като тенденция още през X век, бележи истински разцвет в редица паметници на представителната църковна архитектура и то най-вече в оформлението на кръстокуполните храмове в столичния Търнов, в Несебър, в Червен. С един не толкова широк набор от технологични похвати — строителни и художествени, а също и изразни средства, но изключително умело и ефектно композирани, е постигнат един напълно завършен архитектурно-художествен образ. Неговото въздействие е наистина респектиращо и в това отношение търновската църква „Св. Димитър“ от края на XII век е един от най-убедителните примери.

БЕЛЕЖКИ

¹ Разкопките са проведени под ръководството на доц. Янка Николова, която любезно ми предостави за обнародване данните за фасадна живописна украса на църквата „Св. Димитър“ във В. Търново.

² Николова, Я. Църквата „Св. Димитър“ във Велико Търново. Археология, 1985, № 1, с. 29.

³ Разкопки на Я. Николова и М. Робов.

⁴ Теофилов, Т. Архитектурният образ на църквата „Св. Димитър“. Сб. Прослава на Велико Търново, С., 1978, 250—251.

⁵ Мавродинова, Л. Новите разкрития и датировката на първоначалната живопис в църквата „Св. Димитър“ във Велико Търново. Старобългарска литература, кн. 28—29, С., 1994, 153—165.

⁶ Уста Генчов, Д. Типове от орнаменти по някои средновековни църкви в Търново. СбНУНКн, кн. XXII—XXIII, 1906—1907, с. 2.

⁷ Пак там, с. 3.

⁸ Пак там, вж. приложената към статията цветна рисунка на Обербауер.

⁹ Гипсовият макет на останките от църквата „Св. Димитър“, изработен от Леон Филипов се съхранява в историческия музей във В. Търново. — В: Архитектурни и исторически паметници в макети на Леон Филипов. С., 1960, обр. 7. При въпросната публикация обаче приложената фотография на макета не отразява останките от южната фасада на църквата, където се намира тази украса.

¹⁰ **Ф. Kanitz.** Tirnovó s altbulgarische Baudentmdler. S. V. Kais. Akademie der Wissenschaft in Wien. LXXXII, 1876, p. 14.

¹¹ **Николова, Я.** Украсата по фасадите на църквата „Св. Димитър Солунски“ във Велико Търново. Доклад пред международния научен симпозиум „Търновска художествена школа“, ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, 1978.

¹² **Николова, Я.** Църквата „Св. Димитър“ и въстанието от 1185 г. Културата на средновековния Търнов, С., 1985, с. 15; **Робов, М.** Нови данни за строителната хронология в района на източното подножие на хълма Трапезица в Търново (края на XII—XIV век). ГМСБ, кн. XX, 1994, 64—66.

¹³ През последните години В. Димова прави определени опити за предатиране на църквата „Св. Димитър“, като в решаваща за своята теза степен извежда отделни архитектурни белези като безспорни и определящи по отношение на строителната хронология на паметника, подминавайки редица сериозни данни и резултати от комплексното проучване на църквата, манастира и значителна част от източното подножие на Трапезица. В: **В. Димова.** Църковни сгради от XIII—XIV век във Велико Търново. Търновска книжовна школа. Т. 6, В. Търново, 1999, 497—502.

¹⁴ **Чанева-Дечевска, Н.** Църковната архитектура в България през XI—XIV век. С., 1988, с. 177.

¹⁵ **P. Perdizet.** Melnic et Rossno. ВНС, 31, 1907, p. 31.

¹⁶ **Миятев, К.** Пещерна църква „Св. Марина“. ГНМ, 7, 1932—1934, с. 287—294; **Д. Панайотова.** „Св. Марина“. ИИИИ, 6, 1963, 133—154; **Л. Мавродинова.** Скалните скитове при Карлуково. С., 1985.